

Ахметова Сауле Бейсенбаевнаның
«8D04203 – Құқықтану» білім беру бағдарламасы бойынша
философия докторы (PhD) дәрежесін алуға ұсынылған
«Қазақстан Республикасындағы дербес деректерді мемлекеттік-
құқықтық қорғау» тақырыбындағы диссертациялық жұмысына

АНДАТПА

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Тақырыптың өзектілігі 2026 жылғы түзетулерге сәйкес дербес деректерді қорғаудың конституциялық деңгейге шығарылуымен (Қазақстан Республикасы Конституциясының 21-бабы) айқындалады, бұл жеке өмірге қол сұқпаушылықты ең жоғары құндылық және мемлекеттік саясаттың басым бағыты ретінде бекітеді. Жаппай цифрландыру және жасанды интеллект технологияларын енгізу жағдайында жеке ақпаратты заңсыз жинау мен өңдеудің бұрын-соңды болмаған тәуекелдері туындап отыр, бұл өз кезегінде құқықтық тұрғыдан барабар жауап шараларын талап етеді.

Заңнамалық базаның болуына қарамастан, қолданыстағы құқықтық реттеу нормалардың декларативті сипатымен, терминдердің заңдық айқындылығының жеткіліксіздігімен және деректерді қорғаудың халықаралық стандарттарына сәйкес келмеуімен сипатталады. Мәселе халықтың цифрлық сауаттылығы деңгейінің төмендігімен және тиімді қадағалау тетігінің болмауымен күрделене түседі. Ұғымдық аппаратты кешенді реформалау, қорғаудың технологиялық қағидаттарын (Privacy by Design/Default) бекіту және тәуелсіз уәкілетті орган құру қажеттілігі қазіргі цифрлық ортада жеке тұлғаның қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатындағы диссертациялық зерттеудің теориялық және практикалық маңыздылығын айқындайды.

Диссертацияның мақсаты – Қазақстан Республикасында дербес деректерді қорғауды қамтамасыз етудің құқықтық негіздерін, негізгі ұғымдар мен дербес деректерді қорғаудың арнайы қағидаттарының нормативтік бекітілуін зерттеу, Қазақстан мен Еуропадағы дербес деректерді қорғау саласындағы мемлекеттік органдардың құқықтық реттелуі мен қызметін зерделеу, сондай-ақ дербес деректерді қорғау саласындағы заңнаманы және мемлекеттік реттеуді жетілдіру жөніндегі ұсынымдарды әзірлеу.

Міндеттері:

- Жеке тұлғаның қол сұғылмаушылығы мен жеке өмірді құрметтеу құқығының мазмұнын айқындау, Қазақстан Республикасы Конституциясында бекітілген жеке тұлғаның қол сұғылмаушылығы құқығындағы дербес деректердің орнын анықтау;
- Дербес деректердің авторлық ұғымы мен жіктелуін негіздеу, олардың қазақстандық және еуропалық заңнамадағы нормативтік бекітілуін салыстыру;

- Дербес деректерді қорғау қағидаттарын жүйелеу, қағидаттардың нормативтік бекітілуін, рөлін және жүзеге асырылуын қазақстандық және еуропалық заңнама тұрғысынан бағалау;

- Дербес деректерді пайдалану тәжірибесін, дербес деректерді жинау, өңдеу және қорғауды құқықтық реттеуді қазақстандық және еуропалық заңнама негізінде жалпылау;

- Дербес деректер субъектісінің құқықтарын және оларға сәйкес келетін дербес деректерді бақылаушылардың, өңдеушілердің және үшінші тұлғалардың міндеттерін талдау, қазақстандық және еуропалық құқықтық реттеуді салыстыру;

- Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдарының дербес деректерді қорғау құқығын қамтамасыз ету жөніндегі қызметін бағалау, қазақстандық және еуропалық қадағалау органдарының өкілеттіктері мен қызметін салыстыру, құқық қолдану тәжірибесіне арналған ұсынымдар әзірлеу;

- Дербес деректерді қорғау саласындағы қолданыстағы проблемалар мен кедергілерді жүйелеу және шетелдік тәжірибені ескере отырып, оларды шешу жөніндегі ұсынымдар әзірлеу.

Ғылыми жаңалығы отандық заң ғылымында алғаш рет дербес деректерді қорғау мәселелерін мемлекет және құқық теориясы, сондай-ақ жеке өмірге қол сұқпаушылықтың іргелі құқығының мәні тұрғысынан кешенді зерттеудің жүргізілуімен айқындалады. Жұмыс тұлғаның автономиясы, бақылау және жеке кеңістіктің шекаралары секілді санаттардың мазмұнын ашу арқылы елеулі теориялық олқылықтың орнын толтырады, өйткені аталған мәселелер бұған дейін қазақстандық ғылымда жедел цифрландыру мен жасанды интеллект технологияларын қолдану жағдайында қарастырылмаған болатын.

Зерттеуде ұлттық заңнаманың эволюциясы, соның ішінде Қазақстан Республикасының Цифрлық кодексі мен «Жасанды интеллект туралы» Заңының ең жаңа нормалары талданды, бұл қолданыстағы қағидаттар мен терминдерде берік құқықтық іргетастың жеткіліксіздігін анықтауға мүмкіндік берді. Ерекше орын қазақстандық құқықтық реттеуді еуропалық тәжірибемен, соның ішінде GDPR нормалары мен Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық соттың прецеденттік құқықтарымен салыстырмалы талдауға беріледі. Осы негізде оң халықаралық тәжірибені рецепциялау және отандық құқықтық нормаларды үйлестіру қажеттілігі негізделді.

Сонымен қатар, ғылыми жаңалық мемлекеттік органдар жүйесін реформалауға арналған тұжырымдамалық тәсілдерді әзірлеуден, ең алдымен дербес уәкілетті органның рөлі мен құзыретін жан-жақты негіздеуден көрініс табады. Жалпы алғанда, бұл авторға цифрлық ортада жеке ақпаратты пайдаланудың бұрын-соңды болмаған ауқымы жағдайында жеке тұлға құқықтарын қорғаудың тиімді тетіктерін қалыптастыруға бағытталған заңнаманы жетілдіру жөніндегі іргелі ұсыныстарды тұжырымдауға мүмкіндік берді.

Диссертацияның нәтижелері төмендегідей:

- «Дербес деректер» дефинициясын «жеке өмір» санатымен имплицитті байланысы арқылы трансформациялау қажеттілігі негізделіп, тұлғаны жанама сәйкестендіруге мүмкіндік беретін мәліметтерді қамтитын және барлық деректер санаттары үшін «әдепкі құпиялылық» презумпциясына негізделген кең әрі бейімделгіш тәсілді енгізу ұсынылды.
- Құқықтық реттеудің заттық-құқықтық моделінен «бақылаушы» және «өңдеуші» рөлдерін бөлуге негізделген функционалдық тәсілге көшу орындылығы дәлелденіп, профайлинг пен псевдонимизация секілді интрузивті процестерді егжей-тегжейлі құқықтық регламенттеу қажеттілігі айқындалды.
- Қолданыстағы нормалардың декларативті сипаты анықталып, технологиялық эволюцияның жедел жағдайында бейімделгіш реттеуші тетік ретінде әрекет ететін тікелей қолданылатын жеті императивтік қағидат жүйесін нормативтік тұрғыдан бекіту қажеттілігі дәлелденді.
- Дербес деректер субъектілерінің құқықтарын нақты өкілеттіктер жүйесіне трансформациялау тетігі әзірленіп, олар корреспондирлеуші міндеттермен және ақпараттық жүйелер архитектурасына Privacy by Design және Privacy by Default стандарттарын заңнамалық енгізумен қамтамасыз етілді.
- Мемлекеттік басқару жүйесін реформалау тұжырымдамасы қалыптастырылып, сарапшылық кадрлық құрамға ие тәуелсіз уәкілетті орган құру ұсынылды. Оның қызметі реактивті-жазалаушы модельден цифрлық нарық қатысушыларына превентивтік-консультативтік қолдау көрсету моделіне қайта бағдарланды.
- Дербес деректерді қорғау саласындағы заңнаманы жетілдіруге бағытталған кешенді ұсыныстар тұжырымдалды.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар.

1. «Дербес деректер» ұғымының анық еместігі жеке ақпарат пен жеке өмірдің өзара тәуелділігін ескере отырып, заңнаманы біріздендіру қажеттігін айқындайды. Қазақстан Республикасының «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Заңында деректерді сәйкестендірудің нақты критерийлерін және олардың «құндылығы», «маңыздылығы», дербес ақпараттың нақты элементі немесе идентификаторының әлеуметтік-экономикалық құқықтармен өзара байланысы мен тұлғаның құқықтары мен бостандықтарына зиян келтіру тәуекелдерінің деңгейіне қарай типологиясын айқындау ұсынылады.
2. Қазақстан Республикасының «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Заңына дербес деректерді пайдалануды реттеуге қатысты негізгі терминдер жөнінде толықтырулар енгізу, сондай-ақ дербес деректермен жасалатын операциялардың түрлерін нақтылау ұсынылады. «Профильдеу» операциясы деректерді өңдеудің дербес түрі ретінде танылуы мүмкін деген қорытынды жасалды. Сонымен қатар, жоғары деңгейде араласушылық сипатқа ие тәжірибе ретінде таргеттелген жарнама мен коммуникацияларды құқықтық реттеуді күшейту қажет деп есептеледі.
3. Дербес деректерді қорғауды мемлекеттік-құқықтық реттеуде

еуропалық модельге, атап айтқанда GDPR қағидаттарына бағдарланған дербес деректерді қорғаудың арнайы қағидаттарының ерекше маңыздылығын ескеру қажет. Сонымен бірге, құқық қолданудағы олқылықтарды жою және бірізділікті қамтамасыз ету мақсатында бұл қағидаттарға әмбебап реттеушілер мәртебесін беру ұсынылады.

4. Дербес деректер субъектілерінің құқықтарын кеңейту және нақтылау, сондай-ақ оларды өндеуге қатысатын барлық субъектілердің сәйкес міндеттерін белгілеу ұсынылады. Өндеудің мақсаттары мен салдарын түсіндіру, хабардар ету міндеттерін бекіту, сондай-ақ құқықтарды қорғаудың қолжетімді тетіктерін, соның ішінде «әдепкі және жобалау бойынша құпиялылық» қағидатын қамтамасыз ету ұсынылады.

5. Дербес деректерді қорғау жөніндегі уәкілетті органды дербес институт мәртебесін беру арқылы институционалдық реформалау қажет. Сонымен қатар, оның құзыреттерін, үйлестіруші рөлін күшейту және деректер субъектілерінің құқықтарын бақылау мен қорғау тиімділігін арттыру мақсатында мемлекеттік органдармен өзара іс-қимыл тетіктерін айқындау ұсынылады.

Зерттеудің теориялық және практикалық маңыздылығы. Зерттеудің теориялық маңыздылығы цифрлық дәуір жағдайында жеке өмірге қол сұқпаушылық пен дербес деректерді конституциялық қорғау шектерін доктриналық тұрғыдан кеңейтуде, ақпараттық өзін-өзі айқындау құқығын тұжырымдамалық тұрғыдан негіздеуде, сондай-ақ дербес деректерді қорғау тиімділігін арттыру мақсатында субъектілер рөлдерін бөлудің функционалдық моделіне көшу қажеттілігін дәлелдеуде көрініс табады.

Жұмыстың практикалық маңыздылығы Қазақстан заңнамасын деректерді қорғаудың халықаралық стандарттарымен үйлестіруге бағытталған заңнамалық өзгерістер мен уәкілетті органды институционалдық реформалау жөніндегі ұсыныстарды әзірлеуден тұрады. Сонымен қатар, зерттеу ақпараттық айналымға қатысушылардың, халықтың және мемлекеттік органдардың цифрлық әрі құқықтық сауаттылық деңгейін арттыруға бағытталған «Дербес деректерді қорғаудың құқықтық негіздері» атты оқу курсы әзірлеуге мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде ақпаратты заңсыз өндеу тәуекелдерін азайтуға және аталған саладағы профилактикалық шаралардың тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

Зерттеу нәтижелерінің апробациясы. Зерттеудің теориялық қағидалары мен қорытындылары кафедра отырыстарында, ғылыми семинарларда, сондай-ақ ғылыми конференцияларда баяндалып, талқыланды.

Зерттеу нәтижелері он үш ғылыми жарияланымда көрініс тапты. Олардың ішінде 1 мақала Scopus деректер базасына енгізілген Social and Legal Studios журналында, 1 мақала Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Заң сериясы журналында, 2 мақала Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті жанындағы Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Құқық сериясы журналында жарияланды:

1. Ахметова С.Б., Ибраева А.С., Баймаханова Д.М., Байкенжеев А.С., Турсынкулова Д.А. Дербес деректерді қорғау қағидаттары: ұлттық және шетелдік заңнаманың салыстырмалы талдауы // ҚазҰУ Хабаршысы. Заң сериясы. – 2023. – 106(2). – Б. 33–46. DOI: 10.26577/JAPJ.2023.v106.i2.04

2. Akhmetova S.B., Tursynkulova D.A., Ibrayev N.S. Еуропа мен Қазақстандағы дербес деректерді қорғау жөніндегі органның өкілеттіктері: салыстырмалы талдау және қазақстандық дербес деректерді қорғау органының қызметін жетілдіру жөніндегі ұсынымдар // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Құқық сериясы. – 2024. – №3(148). – Б. 198–211. DOI: 10.32523/2616-6844-2024-148-3-201-214

3. Akhmetova S.B., Ibrayeva A.S., Kassymzhanova A.A. Жасанды интеллект технологияларының заманауи дамуы және Қазақстандағы профайлинг пен таргеттелген жарнаманы құқықтық реттеу мәселелері // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Құқық сериясы. – 2025. – №1(150). – Б. 77–97. DOI: 10.32523/2616-6844-2025-150-1-77-97

4. Akhmetova S., Ibrayeva A., Baimakhanova D., Tursynkulova D., Hoffmann T. Legal regulation of profiling and targeted advertising in Kazakhstan through the lens of European experience. // Social and Legal Studios. – 2025. – 8(1). – P. 33-45. DOI: <https://doi.org/10.32518/sals1.2025.33>.

Сонымен қатар, диссертация тақырыбы бойынша 9 мақала орындалған, олар зерттеу мәселелерін қамтып, халықаралық конференциялар жинақтарында және басқа да басылымдарда жарияланған, соның ішінде:

1. Ахметова С.Б., Ибраева А.С. Қазақстан Республикасының жасанды интеллект туралы заң жобаларында дербес деректерді қорғау мәселелері. «Фараби әлемі» халықаралық ғылыми конференциясы студенттері мен жас ғалымдарының материалдар жинағы, 2025 жылғы 04 сәуір. – Алматы: Қазақ университеті. – б. 64–68.

2. S. B. Akhmetova, A. S. Ibrayeva Дербес деректерді қорғаудың еуропалық моделі жаһандық құпиялылық стандарты ретінде. Farabi Journal of Social Sciences. – 2023. – Vol. 9, No. 1. – P. 79–86. DOI: 10.26577/FJSS.2023.v9.i1.09

3. Ибраева А.С., Ахметова С.Б. Мемлекеттің жеке өмірге қол сұқпаушылық құқығын қамтамасыз етудегі рөлі. ЕСПЧ сот практикасын талдау. «Қазақстан Республикасының Конституциясы – Жаңа Қазақстан дамуының құқықтық негізі» халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары, 2023 ж. 25 тамыз. – Алматы: Қазақ университеті. – б. 39–48.